

שטיח טיבטי': אלזה לסקר שילר וקפקא, נתן זך וגרשם שלום קשרי קשרים בתרבות היהודית-גרמנית

קארין נויבורגר טויטו

לזכרה של פרופ' איטה שדלצקי

הדברים שמובאים כאן בכתובים מתבססים על הרצאה שהתבקשתי לשאת בערב לזכרה של איטה שדלצקי ז"ל ב-15 ביוני 2023 במכון לאו בק בירושלים. כאשר העליתי את דבריי על הכתב, היה לי חשוב לשמור הן על אופיים האישי התואם את היכרותי עם איטה הן על אופיים האקלקטי במקצת התואם, לפי התרשמותי, את אישיותה האינטלקטואלית של איטה. ב'אקלקטיות' אין הכוונה לחוסר קוהרנטיות אלא למורכבות שעולה מן ההכרה בכך שלא הכול קוהרנטי. איטה אזרה אומץ להכיר במורכבות זו, והדבר ניכר היטב בעבודתה.

איטה שדלצקי נולדה בשנת 1943 – אותה השנה שנולדה בה אמי – חודשים מספר אחרי ההכרעה של המערכה בצפון אפריקה בקרבות אל-עלמיין וכשנה לפני פלישת צבאות בעלות הברית לנורמנדי, ובכל מקרה בעיצומה של השואה. עם זאת בין שתי הנשים, שלכל אחת בדרכה תפקיד חשוב בביוגרפיה שלי, פעורה תהום. איטה נולדה למשפחה יהודית בשווייץ, ואילו אמי למשפחה פרוטסטנטית בגרמניה.

מבחינת גילה יכלה איטה להיות אמי, אך היו היבטים נוספים בביוגרפיה שלה ושלי שהיה בהם כדי לחבר בינינו. איטה נולדה כאמור בשווייץ, בחבל ארץ שמבחינה תרבותית שייך לאזור אלמניה (Allemania), שגם שוואביה (Swabia), האזור שבו נולדתי וגדלתי אני, שייך אליו. בהפרש של כמה עשורים, אומנם, היינו איטה ואני חשופות למנהגים דומים שנהוגים באזור הזה. הכרנו את אותם מאכלים ואת אותה אווירה תרבותית כבדה משהו

המושפעת לא מעט מהנוכחות הבולטת של החקלאות ומהרוח הכפרית. זו אף זו, איטה גדלה, בדומה אליו, במעמד ביניים נמוך. ודיברנו באותה השפה, הגרמנית האלמנטית, הקרובה למדי ליידיש.

בשנת 1962 עלתה איטה ארצה. היא למדה היסטוריה וספרות אנגלית באוניברסיטה העברית בירושלים, ואחרי שהשלימה את התואר הראשון החליטה להתמקד בהיסטוריה יהודית, וליתר דיוק בעיתונות היהודית שנכתבה בשפה הגרמנית והתפרסמה במהלך המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים.¹ על רקע זה היא נעשתה חוקרת ספרות גרמנית-יהודית ופיתחה קריירה אקדמית מיוחדת במינה, שהגיעה לשיאה בעשור הראשון ובעשור השני של המאה העשרים ואחת בחוץ לארץ דווקא, באוניברסיטאות בגרמניה, בשווייץ ובאוסטריה, שבהן זכתה להכרה ולהוקרה כמרצה וחוקרת לספרות יהודית-גרמנית, ושיתפה את הסטודנטים והסטודנטיות וכן את הציבור הרחב בידיעותיה הנרחבות. מודעות האבל הרבות שפורסמו עם היוודע דבר מותה בעיתונות ברחבי גרמניה² מעידות על הכבוד שרחשו לה ולעבודתה שם וגם כאן בישראל.

איטה חקרה במהלך כל ימי חייה, אספה לבנה אל לבנה והעמידה בניין מפואר בנחרצות וביסודיות מרשימה ובלי להתבלבל, כלומר בידיעה פנימית עמוקה שהיא עושה דבר חשוב. ואכן, עבודתה הייתה ועודנה בעלת משקל

¹ כבר עבודת הגמר של איטה עסקה בעיתונות היהודית בגרמניה, אך התמקדה בשאלות היסטוריות ופוליטיות. ראו: איטה שדלצקי, 'העתונות היהודית בגרמניה בשנים 1882–1879: תגובותיה לפרעות ביהודי רוסיה ולראשית הלאומיות היהודית על רקע התעוררות האנטישמיות בגרמניה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ז. לעומת זאת עבודת הדוקטור שלה, שנכתבה בשפה הגרמנית, בוחנת את השיח הספרותי שהתנהל בעיתונות היהודית בגרמניה: Itta Shedletzky, 'Literaturdiskussion und Belletristik in den jüdischen Zeitschriften in Deutschland, 1837–1918', PhD dissertation, Hebrew University of Jerusalem, 1986

² בין השאר התפרסמו הספדים באתר Süddeutsche Zeitung <https://www.sueddeutsche.de/kultur/itta-shedletzky-nachruf-deutsch-1.5745359> ובאתר של אוניברסיטת אוגסבורג <https://www.uni-augsburg.de/en/forschung/einrichtungen/institute/jfz/news/itta-shedletzky>

בשדה המחקר של הספרות היהודית הגרמנית, כפי שאפשר ללמוד מהאזכורים הרבים של שמה בספרות המחקר.

אחד המאפיינים הבולטים של איטה כחוקרת הוא שפעלה מתוך ההבנה שיש צורך בשיתופי פעולה עם חוקרים אחרים כדי לקדם את המחקר. אין זה אומר שהיא הצטנעה יתר על המידה אלא שהשכילה להבחין בגודל האתגרים שעמדו בפניה כחוקרת באוניברסיטה העברית בירושלים שהייתה שותפה לביסוס חקר הספרות היהודית הגרמנית בארץ ובעולם: אדם אחד לבדו לא היה יכול לעמוד באתגרים אלה. איטה הובילה מיזמי הוצאה לאור של כתבים,³ וכן את ההשקה של תחומי מחקר כגון התחום העוסק בחלקם של היהודים בספרות הגולים מגרמניה הנאצית (Exilliteratur).⁴

כדי להעריך אל נכון את הישגיה של איטה כחוקרת נחוץ לעמוד על הנסיבות שבהן פעלה. נעשה זאת על רקע דיון קצר בשני שירים, בקשר ביניהם, וכן בקשר שבינם ובין התרבות הגרמנית. את השיר האחד, 'שטיח טיבטי עתיק', כתבה אלזה לסקר-שילר, משוררת שאיטה עסקה בה רבות הן כשותפה בהתקנת מהדורה מדעית לכתביה⁵ הן כחוקרת שירתה:⁶

Ein alter Tibetteppich

שטיח טיבטי עתיק

Deine Seele, die die meine liebet,
Ist verwirkt mit ihr im Teppichtibet.

זו נפשך אשר אוהבת את נפשי
ארוגה עמה בשטיח טיבטי.

Strahl in Strahl, verliebte Farben,
Sterne, die sich himmellang umwarben.

קרן בתוך קרן, צבעים מאוהבים,
כוכבים, שאֵת עצמם במסילותם מסובבים

³ דוגמה בולטת בהקשר זה היא הוצאת מכתביו של גרשם שלום: Gershom Sholem, *Briefe*, Itta Shedletzky (hrsg.), München 1994–1999

⁴ ראו: Itta Shedletzky und Hans Otto Horch, *Deutsch-jüdische Exil- und Emigrationsliteratur im 20. Jahrhundert*, Tübingen 1993

⁵ Else Lasker-Schüler, *Werke und Briefe: kritische Ausgabe*, Norbert Oellers, Heinz Rölleke und Itta Shedletzky (Hrsg.), Frankfurt am Main 1996–2010

⁶ ראו לדוגמה: איטה שדלצקי, 'כתב ותמונה: הדגשים עבריים אצל אלזה לסקר-שילר', *מסכת*, ג (תשס"ה), עמ' 79–100.

Unsere Füße ruhen auf der Kostbarkeit, Maschentausedabertausendweit.	כפות רגלינו על זה היקר נחות, רוחב-יריעת-ריבוא-ריבואות-לולאות.
Stüßer Lamasohn auf Moschuspflanzenthron, Wie lange küßt dein Mund den meinen wohl	נסיך-למה מתוק על כיסא צמחי מושק מולך, עד מתי יהיה פיק את פי נושק,
Und Wang die Wange buntgeknüpfte Zeiten schon?	ועידנים כבר לחי קלועה בלחי, וצבע לצבע חובק? ⁷

בדרך כלל שיר זה נקרא כשיר אהבה גרידא, שיר שמתאר את ההתחברות בין אהוב לאהובה באמצעות המטפורה של אריגת שטיח. קשר האהבה בין שתי הנפשות מתורגם אל הממד הפיזי ככל שהשיר מתקדם, כפי שמלמדת ההתייחסות העקבית לחושים – חוש הראייה, חוש המישוש, חוש הריח. התייחסות זו לחושים מגיעה לשיאה בשורות על הנשיקות ועל מגע הלחיים בבית האחרון.

זאת ועוד, הקשר הזוגי ההדוק משתקף במבנה השיר: הבתים בעלי שתי השורות מדמים את הזוגיות,⁸ וכמוהם גם החריזה הזוגית וכן המשקל הטרוכי, העובר בשיר כחוט השני, בחריגה מסוימת, שאידרש אליה בהמשך דבריי. נוסף על כך, לפי הגישה הרואה ב'שטיח טיבטי עתיק' שיר שנסב על מערכת יחסים בין גבר לאישה, יש להבין את הממד האקזוטי בתיאור האהוב כאמצעי להגברת החושניות, ואילו את חידושי המילים, כגון *himmellang* ו-*Maschentausedabertausendweit*, כניסיון לבטא את ייחודיות האהבה, שמילים רגילות אינן יכולות לתת לה ביטוי.

אך השיר הזה, כך אני סבורה, אינו רק שיר המייצג קשר אהבה בין גבר לאישה, אלא גם שיר העוסק בזיקה בין ה'יהודי' ל'גרמני'. על פי קריאה זו,

⁷ אבידב ליפסקר, 'שטיח חיים, שטיח מוות – כיצד לארוג אותו? תמה סיפורית בשירתם של סטפן גאורגה, אלזה לסקר-שילר, נתן זך ודן פגיס', הנ"ל, **שיר אדום שיר כחול: שבע מסות על שירת אורי צבי גרינברג ושתיים על אלזה לסקר-שילר**, רמת גן תש"ע, עמ' 258.

⁸ כנגד זה הבית האחרון הוא בעל שלוש שורות, ואידרש לחריגה זו בהמשך הדברים.

ייחודו של 'שטיח טיבטי עתיק' ושנינותה של לסקר-שילר מתגלים בכך שהנמען, שאותו מכנה הדוברת 'נסיך-למה מתוק [המוֹלֵךְ] על כיסא צמחי מושק', מצטייר אקזוטי וזר, ואילו הדוברת, המזוהה עם לסקר-שולר, האישה והיהודייה, מצטיירת – על דרך האפכא מסתברא – מקומית, שייכת, כפי שאפשר להבין גם משליטתה בשפה הגרמנית המאפשרת לה ליצור בה מילים חדשות, מובנות לכל דוברי השפה ובה בעת מפתיעות במקוריותן.

בשנת 1984, שנתיים לפני שפרסמה איטה את הדוקטורט שלה, יצא לאור קובץ השירים 'אנטי-מחיקון' של נתן זך, המשורר שבצעירותו יצא נגד הפואטיקה השופעת של אלתרמן. בשירי הקובץ הזה נמצא גם שיר שנכתב 'בעקבות אלזה לסקר-שילר', וכותרתו 'שטיח מוות':

Todestepich

שטיח מוות

In der Nachfolge Else Lasker-Schülers

בעקבות אלזה לסקר-שילר

Meine Seele, die die deine liebet,
ist im Todestepich mit ihr verwirkt,

זו נפשי את נפשך אוהבת
ארוגה עמה בְּשִׁטִּיחַ מוֹת

Faden mit Faden im Gezwirn
Verkreuzen sich wie Morgen- und Abendgestirn.

חוט וחוט בצמר שתי וערב
מצטלבים בו כמו הבוקר והערב

Treffen und trennen sich ohn' Unterlass,
der eine oben, der andre unten im Schicksalsrad.

נפגשים ונפרדים ללא חדל
זה עולה וזה יורד לו בגלגל

Unser Los wird so vollkommen:
Gemeinsam gekommen, gemeinsam verronnen.⁹

גורלנו כך יהי שלם:
יחד באנו, יחד נעלם.

בדומה למה שעשה קודם לכן בנוגע לשירתו של אלתרמן,¹⁰ פעל זך גם כאן בנחרצות וחתך מהשיר כל דבר שהופך אותו למגונדר, כל דבר שעשוי

⁹ התרגום שלי.

¹⁰ ראו את מאמרו הפרוגרמטי בעניין זה: נתן זך, 'הרהורים על שירת אלתרמן', עכשיו, 43–44 (אביב-קיץ תש"ם), עמ' 36–50, ובייחוד עמ' 38, שלקראת סופו זך מתלונן: 'האימאז' [...] משרת מטרות דיקוראטיביות בלבד, וכן הדברים האלה: 'הריתמוס המתקפץ-לו מעורר את ההרגשה הקשה של קלות-דעת נטולת התחשבות, הכרוכה בחוסר-הבנה ילדותית ממש מה מסמלות המילים' (שם, עמ' 42–43).

להסתיר מעין הקוראים את העובדות היבשות של החיים שהוא חוזר ומנסח בשיריו: העובדה שנגזר עלינו לחיות את חיינו ואין אנו בוחרים בהם, עובדת היותנו יצורים בודדים הנפגשים רק כדי להיפרד, וכן העובדה שכל עלייה בחיינו מבשרת בהכרח כבר את הירידה, שהרי בסופו של דבר כולנו נמות.

אבידב ליפסקר הראה כי זך אימץ את מבנה השיר של לסקר-שילר – אותם בתים בעלי שני טורים, אותה תבנית חריזה ואותו משקל טרוכיאלי¹¹ – שללא המצלול העשיר וללא המילים החדישות והאקסוטיות נחשף עתה במערומיו ועשוי רק עוד להמחיש את חילופי העלייה והירידה בגלגל הגורל. המעבר מדימוי האריגה הנקשר לאהבה בשירה של לסקר-שילר לדימוי הטווייה שממחיש את אכזריות הגורל בשירו של זך, בא להרחיק את השירה מהרומנטיקה הגרמנית המודגמת, לפי הסברה הרווחת, בסגנונה השופע של לסקר-שילר.¹² ואולם למרבה האירוניה, בהסירו את המעטפת ה'רומנטית' משירה של לסקר-שילר השיג זך דווקא את ההפך ממה שהתכוון אליו, כנראה, ולמעשה קירב את שירתו שלו לרומנטיקה הגרמנית, שכן דימוי טוויית חוט הגורל מעמיד את שירו בזיקה הדוקה למסורת בתרבות האירופית שזכתה לביטוי מובהק בתרבות הגרמנית של המאה התשע עשרה ושל תחילת המאה העשרים.¹³

לא זאת בלבד, אלא הריאליזם המפוקח לכאורה של זך, המבהיר שרק במוות יהיה גורלנו שלם ורק בו יזכה האדם להתגבר על בדידותו הקיומית, מעמיד את שירתו במסורת הרומנטית הגרמנית אשר ראשיתה בשירת הנעורים של יוהן וולפגנג פון גתה.¹⁴ כדי להדגים זאת די להפנות אל השיר האייקוני 'שיר לילה של נודד', שתורגם לעברית עשרות פעמים,¹⁵ המסתיים בהבטחת השלמות במוות:

¹¹ ליפסקר (לעיל, הערה 7), עמ' 258–259.

¹² שם.

¹³ שם, עמ' 266–269.

¹⁴ השוו: David E. Wellbery, *The Specular Moment: Goethe's Early Lyric and the Beginnings of Romanticism*, Stanford 1996

¹⁵ ראו: יוהאן וולפגאנג פון גתה, **שיר לילה לנודד** (*Wanderers Nachtlied*): אחד מקור ול"ז תרגום, ישראל כהן (מביא לדפוס), תל אביב תשכ"ח.

על כָּל שִׂאֵי הָרִים מְרֻגָּע,	Über allen Gipfeln ist Ruh,
בְּצִמְרוֹת יְעָרִים	In allen Wipfeln
אֵין לְשִׁמְעַ	Spürest du
אֶף נְשִׁמַת רוּחַ;	Kaum einen Hauch;
– הַצִּפְרִים שׁוֹתְקוֹת עַל בַּד –	Die Vögelein schweigen im Walde.
חַכֵּה, עוֹד מְעַט	Warte nur, balde
אֶף אֶתָּה תִּנּוּחַ. ¹⁷	Ruhest du auch. ¹⁶

איטה הייתה ערה למורכבות הקשר שמקיימת שירתה של לסקר-שילר עם המציאות ההיסטורית, הפוליטית והתרבותית.¹⁸ מורכבות זו, שב'שטיח טיבטי עתיק' באה לידי ביטוי גם ביחס לשפה הגרמנית בכלל ולמסורת הרומנטית הגרמנית בפרט, נעלמה, אפשר לשער, לא רק מעיני נתן זך: אני זוכרת היטב כיצד איטה התווכחה לפני שנים רבות בכנס בהר הצופים עם חוקר ספרות שדגל בקריאה ביצירתה של לסקר-שילר שלפיה ייחודה בשילוב בין תמימות ילדית ובין רגשנות נשית, שילוב שמעורר שלהוב שאינו מישיר

¹⁶ גתה כתב שיר זה בספטמבר 1783: Johann Wolfgang von Goethe, *Goethes Werke*. *Hamburger Ausgabe in 14 Bänden*, I: Gedichte und Epen, Erich Trunz (hrsg.), München 1981, p. 142

¹⁷ יוסף ליכטנבוים, *גבעות עולם: מבחר תרגומי שירה*, ירושלים תש"ה. תרגום זה אף הודפס באוסף שהביא לדפוס ישראל כהן, גיתה (לעיל, הערה 15), ללא מספר עמוד.

¹⁸ ראו בעניין זה לדוגמה את הדברים שכתבה עם קרל יורגן סקרוצקי באחרית הדבר לכרך 4.1 של הוצאת כתביה ומכתביה של אלזה לסקר-שילר, דברים המדגישים את הספרותיות של יצירתה של לסקר-שילר: 'Einheit in ' Das ästhetische Prinzip der Mannigfaltigkeit' verbürgt eine gewisse innere Geschlossenheit der Prosaschriften von Else Lasker-Schüler. Dabei vermittelt nicht, zumindest nicht primär, wie häufig vorschnell angenommen wird, die Lebensgeschichte der Dichterin den Zusammenhalt ihrer Schriften, vielmehr ist es ein erzählendes Subjekt, das einer rein äußerlichen Biographie reflektierend 'gegenübertritt und auf diese Weise einen poetischen Weltentwurf schafft (תרגום): העיקרון האסתטי של 'אחדות בריבוי' ערב לסוג של שלמות פנימית של כתבי הפרוזה של אלזה לסקר-שילר. אך אין זה סיפור חייה של המשוררת המקשר, כמשוער לעתים בפזיזות, בין כתביה השונים, אלא סובייקט מספר, שמשקף את הביוגרפיה החיצונית לו ויוצר בדרך זו מתאר עולם פואטי). ראו: Else Lasker-Schüler, *Werke und Briefe: Kritische Ausgabe: Prosa 1921–1945: Nachgelassene Schriften*, Karl Jürgen Skrodzki und Itta Schedletzky (hrsg.), Frankfurt am Main 2001, p. 510

מבט אל המציאות, ובייחוד לא אל המציאות הפוליטית בגרמניה של שנות העשרים המאוחרות.

בנוגע ל'שטיח טיבטי עתיק', אפשר להגן על קריאה מעין זו רק אם אין מביאים בחשבון את הסדקים בשיר המערערים על ייצוג הדוברת כמי שמתמסרת לאהובה בתמימות. ראשית, המילה *verwirkt* פירושה לא רק ארוג אלא גם הרוג, כמו בביטוי *er hat sein Leben verwirkt* (הוא איבד את הזכות על חייו). אם כך, נרמז כאן כי השילוב המושלם של שתי הנפשות נקנה במחיר של אובדן חיים.

שנית, בשני הבתים האחרונים המקצב משתנה במקצת, ובמקום הברה בלתי מוטעמת בסוף הטור השירי אנחנו מקבלים הברה מוטעמת דווקא, והדבר יוצר רושם של קטיעה. שלישית, בבית האחרון של השיר מתרופפת החריזה על ידי שינוי אות בשורה האמצעית, וכתוצאה מכך שורה זו כמו מפרידה בין השורה הראשונה ובין השורה השלישית של הבית. על כך מתווסף ניסוח הדברים כשאלה – ספק שאלה רטורית, ספק שאלה של ממש – ונוצר הרושם שהדוברת שואלת (את עצמה?) כמה זמן אהבה זו עוד יכולה להימשך. ואם נחזור אל הקריאה של השיר בהקשר היהודי-גרמני, כבר בשנת 1910¹⁹ שאלה לסקר-שילר כמה זמן עוד יימשך ה'רומן' הזה בין היהודים ובין הגרמנים.

אפשר אפוא להעמיד את השיר של לסקר-שילר בשורה אחת עם הציטוט מתוך מכתבו של קפקא לארוסתו פליצה, שבו פתחה איטה את הדוקטורט שלה, ציטוט שמעיד על הכבוד שרחש קפקא למסורת היהודית-הגרמנית שנבנתה במהלך המאה התשע עשרה בעקבות ההשכלה, וזאת למרות המצב הבלתי אפשרי שאליו נקלעה יהדות זו בראשית המאה העשרים:²⁰

¹⁹ במקור הגרמני התפרסם לראשונה 'שטיח טיבטי עתיק' בשנת 1910 בכתב העת האקספרסיוניסטי *Der Sturm*.

²⁰ ראו שדלצקי (לעיל, הערה 1), עמ' 3. תרגום (שלי): 'עכשיו, אחרי זמן רב, אהובת לבי, ביליתי שוב פעם אחת שעה יפה בקריאה. לעולם לא תנחשי מה קראתי ומה שימח אותי כל כך. היה זה שנתון ישן משנת 1863 של כתב העת "סוכת הגינה". לא קראתי דבר מסוים, אלא דפדפתי באיטיות ורפרפתי על מאתיים עמודים, התבוננתי בתמונות (המעטות, בשל העלות הגבוהה של הרפרודוקציה באותם הימים), ורק פה ושם קראתי

Ich habe jetzt, Liebste, nach langer Zeit wieder einmal eine schöne Stunde mit Lesen verbracht. Niemals würdest Du erraten, was ich gelesen habe und was mir solche Freude gemacht hat. Es war ein alter Jahrgang der Gartenlaube aus dem Jahre 1863. Ich habe nichts Bestimmtes gelesen, sondern 200 Seiten langsam durchgeblättert, die (damals noch wegen der kostspieligen Reproduktion seltenen) Bilder angeschaut und nur hie und da etwas besonders Interessantes gelesen. Immer wieder zieht es mich so in alte Zeiten, und der Genuss, menschliche Verhältnisse und Denkweise in fertiger, aber noch ganz und gar verständlicher (mein Gott, 1863, es sind ja erst 50 Jahre her) Fassung zu erfahren, trotzdem nicht mehr imstande zu sein, sie von unten her gefühlsmässig im Einzelnen zu erleben, also vor die Notwendigkeit gestellt sein, mit ihnen nach Belieben und Laune zu spielen, - dieser widerspruchsvolle Genuss ist für mich ungeheuer. Immer wieder lese ich gerne alte Zeitungen und Zeitschriften. Und dann dieses alte, einem ans Herz gehende wartende Deutschland von der Mitte des vorigen Jahrhunderts! Die engen Zustände, die Nähe, in der sich jeder dem andern fühlt, der Herausgeber dem Abonnenten, der Schriftsteller dem Leser, der Leser den grossen Dichtern der Zeit.

(Franz Kafka, Brief an Felice, vom 17. zum 18.1.13)

כנגד זה שירו של זך, המבקש לנתק את הקשר לתרבות הגרמנית, אך באורח פרדוקסלי דווקא מכוח ניתוק זה מהדק את הקשר אליה, משתלב בשיח שבחרה איטה לייצג בפתח הדוקטורט שלה באמצעות ציטוט כתביו של

משהו מעניין במיוחד. שוב ושוב אני נמשך כך אל זמנים עברו, והתענוג, לחוות נסיבות חיים ודרכי חשיבה אנושיות בצורתן המוגמרת, ובכל זאת עדיין לגמרי מובנות (אלוהים, 1863, עברו רק חמישים שנה מאז), לחוותן בפרטיהן, כלומר להיות מוצב בפני ההכרח לשחק בהן לפי ראות עינינו ומצב רוחנו, תענוג רוי סתירות זה הוא עצום בעבורי. שוב ושוב אני נהנה לקרוא בעיתונים ובכתבי העת הישנים. ואז גרמניה זו של ימים עברו הנוגעת ומחכה ללב, גרמניה זו של אמצע המאה הקודמת! הצפיפות, הקרבה אשר בה חש כל אחד את האחר, המוציא לאור את המנוי, המחבר את הקורא, הקורא את המשוררים הגדולים של התקופה'.

גרשם שלום, המקדם בגרמנית רהוטה עמדה שלפיה ההווה הגרמנית-יהודית הייתה מלכתחילה משוללת כל יסוד ועיקר עניינה אחיזת עיניים:²¹

Es ist im Jahre 1976 gar nicht leicht, sich in diese verschiedenen Haltungen einfühlend zu versenken oder sie zu beurteilen. Dabei spielt ein Moment eine Rolle, dessen Bedeutung für die Fragen, um die es hier geht, gar nicht hoch genug eingeschätzt werden kann. Ich meine damit die für uns heute nahezu unfassbare, zu der allgemein anerkannten Kritikfähigkeit der Juden im Gegensatz stehende Neigung ihrer Mehrheit zur Selbsttäuschung über ihre Lage, ja zum Selbstbetrug. Es ist dieser Punkt, der den heutigen Leser der damaligen Publizistik und Literatur so ratlos lässt und der auch in der Analyse unserer eigenen Erinnerung, bei allen Versuchen der Erklärung, einen Rest von Unauflöslichem zurücklässt.

(Gershom Scholem, Zur Sozialpsychologie der Juden in Deutschland 1900-1933)

בניגוד לזן ולשלום ובדומה ללסקר-שילר ולקפקא, לא התנערה איטה מהמסורת היהודית-גרמנית, ועל כן גם לא קידשה אותה.²² אדרבה, היא

²¹ שם. התרגום שלי: 'בשנת 1976 אין זה פשוט כלל ועיקר להתעמק בעמדות השונות האלה ולהרגיש כלפיהן אמפתיה או לשפוט אותן. בהקשר זה, יש תפקיד למניע שקשה להפריז בחשיבותו בכל הנוגע לשאלות הנדונות כאן. אני מתכוון לנטיית רוב היהודים – נטייה שכיום כמעט אינה נתפסת ושעומדת בניגוד לכוח הביקורתי הידוע לכול שלהם – השלות עצמם בנוגע למצבם, כן – אפילו נטייה להטעיה עצמית. זאת הנקודה שמותירה את קורא העיתונות והספרות של אותם הימים חסר עצות כל כך והמותיר גם בניתוח הזיכרונות שלנו עצמנו, למרות כל ניסיונות ההסבר, שארית של דבר שאין לו פתרון' (גרשם שלום, לפסיכולוגיה החברתית של היהודים בגרמניה 1900–1933). איטה ציטטה זאת בהקשר של היבטים נוספים בהיפוך המתרחש בחשיבה של שלום בנוגע לתרבות היהודית המודרנית בכלל ולזיקה לתרבות הגרמנית בפרט.

²² על מנגנוני ההיפוך בשיח המודרני הניכרים בדבריהם של שלום ושל זך כאחד, אשר הניתוק המוחלט בפיהם מתגלה כחיבור דווקא, ראו: Karin Neuburger, 'Introduction', *ibid*, *Recasting the 'Other': Readings in German-Jewish Interwar Culture and its Aftermath*, II: Yearbook for European Jewish Literature Studies, Vivian Liska & Alfred Bodenheimer (eds.), Berlin 2015, pp. 1–2

ביקשה את ה'יהודי' שבה, ומצאה אותו בעיתונות היהודית-גרמנית של המאה התשע עשרה: 'Die Auseinandersetzung mit Existenz und Tradition, mit Judesein und Judentum, bildet im wesentlichen und mit wechselnden Akzenten die jüdische Substanz der deutsch-jüdischen Literatur' (תרגום: ההתמודדות עם הקיום בהווה ההיסטורי ועם המסורת, עם ההווה היהודית ועם היהדות, בונה בעיקרו של דבר ובדגשים משתנים את המהות היהודית של הספרות היהודית-הגרמנית).²³

כשהחלה את הדוקטורט שלה נכנסה איטה לארכיון כהיסטוריונית, וכשסיימה את כתיבתו יצאה ממנו כחוקרת ספרות. בהקשר האקדמי שבו פעלה, היינו במרחב האקדמי הישראלי של המחצית השנייה של המאה העשרים בכלל וזה של האוניברסיטה העברית בפרט, במרחב אשר הייתה בו לחקר ההיסטוריה היהודית-גרמנית הבכורה הבלתי מעורערת, ואילו לחקר הספרות היהודית-גרמנית היה מקום משני במקרה הטוב, היה המעבר אל הספרות לא-פשוט בלשון המעטה. אך מבחינתה של איטה הוא היה כנראה הכרחי. ואולם גם כחוקרת ספרות לא זנחה איטה את שיטות העבודה של ההיסטוריונית. גם מבחינה זו היא העמידה עצמה בתווך. והרי גם בהמשך דרכה נכתבה עבודתה בראש ובראשונה בזיקה אל הארכיון: היא אספה וערכה טקסטים שוליים לכאורה והפכה אותם לקנוניים. לדוגמה, חילופי המכתבים בין גרשם שלום לאמו, בטי שלום, הפכו תחת ידיה של איטה למסמך שמעיד דווקא על גדולתה של האם.²⁴ בדומה לכך הציבה איטה בקדמת הבמה את הסופרת אנה מריה יוקל,²⁵ וכן בער בה להט פמיניסטי

²³ ראו: Itta Shedletzky, 'Existenz und Tradition Zur Bestimmung des "Jüdischen" in der deutschsprachigen Literatur', Itta Shedletzky und Hans Otto Horch (hrsg.) *Deutsch-jüdische Exil-und Emigrationsliteratur im 20. Jahrhundert*, München 1993, S. 4. התרגום שלי.

²⁴ איטה כתבה על מכתבים אלה כך: 'אין ספק שבטי שולם [!] היא הדמות הראשית בחליפת המכתבים, אם כי תשומת הלב של הקוראים תתמקד בעיקר בבנה המפורסם'. ראו: גרשם שלום ואמו, **מכתבים 1917-1946**, תרגם מגרמנית ארנו בר, ערכה איטה שדלצקי, ירושלים ותל אביב תשנ"ח, עמ' 9.

²⁵ ראו: Anna M. Jokl, *Aus sechs Leben*, herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Jennifer Tharr, mit einem Essay von Itta Shedletzky, Frankfurt am Main 2011

שבוודאי לא היה קל לתת לו ביטוי בעולם אקדמי שנשלט כמעט לחלוטין על ידי גברים.

כמו כן הבחירות המחקריות של איטה, שהתבססו לעיתים קרובות על היכרויות אישיות, כמו לדוגמה הבחירה לתרגם את הרומן 'העלמה שטארק' מאת תומס הורלימן,²⁶ בשילוב עם החשיבה הבלתי קונבנציונלית שלה, העמידו אותה בחזית. איטה הקדימה את זמנה, ואפשר לראות זאת על פי שני היבטים לפחות של עבודתה. האחד קשור בהעדפתה את הארכיון על ארון הספרים, המעמיד לרשותנו יצירות קנוניות: עשרות שנים לפני שהדבר הפך לאופנה עסקה איטה לא רק בהיסטוריה של חיי היום-יום אלא גם בממד החומרי, החושני, המוחשי של העשייה הספרותית.²⁷ ההיבט השני קשור בזיקה ההדוקה בעבודתה של איטה בין המחקר ההיסטורי למחקר הספרותי – תשומת הלב המיוחדת שהיא הקדישה להקשר ההיסטורי, התרבותי, החברתי והפוליטי של הטקסטים שעסקה בהם.²⁸

כאמור, איטה ידעה שלהיבטים מסוימים של התרבות הגרמנית בכלל ושל הספרות הגרמנית בפרט היה המשך בתרבותה ובספרותה של היהדות המודרנית. ידיעה זו הייתה היסוד לקשר המחקרי בינינו. כאשר התחלתי את התואר השני בספרות עברית בהנחייתה של יהודית בר-אל ז"ל, יהודית קישרה בין איטה וביני, ומאז במגוון צומתי מחקר ניגשתי אל איטה ונעזרתי בה. לדוגמה, איטה הייתה הראשונה שקראה את תרגומי מיידש לגרמנית של

²⁶ ראו: תומאס הורלימן, *העלמה שטארק*, תרגמה מגרמנית איטה שדלצקי, ירושלים 2009. באחרית הדבר כתבה איטה: 'הספר והדיון סביבו נגעו גם בי[ה] ובתולדות חי[ה]', ועל כן פנתה אל הסופר במכתב ולבסוף גם החליטה לתרגם את ספרו לעברית.

²⁷ הציטוט מכתביו של קפקא שלעיל, שללא ספק בחרה איטה בקפידה וכפי הנראה משקף גם חוויה אישית שלה במהלך עבודתה על הדוקטורט שלה, וכן עצם העיסוק בעיתונות היהודית הגרמנית על כל גווניה מעידים על כך. דוגמה נוספת אפשר למצוא שם, באחרית הדבר לתרגום של 'העלמה שטארק'.

²⁸ אפשר להדגים זאת כמעט בכל אחת מעבודותיה של איטה, אך לשם גיוון אצביע כאן על מאמר שכתבה על היינריך היינה, דוגמה מובהקת לתשומת לבה של איטה להקשר תרבותי ולהיסטוריה אשר בה מתרחשת לא רק הכתיבה אלא גם הקריאה: Itta Shedletzky, 'Heine aus deutscher und aus jüdischer Sicht von damals bis heute', Naomi Kaplansky, Elisheva Moatti und Itta Shedletzky (Hrsg.), *Heinrich Heine in Jerusalem*, Hamburg 2006

'מעפיסטא', פואמה של אצ"ג.²⁹ כאשר עברו איטה ומשה מירושלים לרמת גן כדי להיות קרובים יותר לבנותיהם ולנכדיהם, בקושי התראינו, אך לפני כחצי שנה, כאשר כתבתי את המבוא לספרי על התהוותה של השירה היהודית במרחב המרכז-אירופי, בפתח הספר הודיתי לאיטה על תרומתה לעבודתי. קיוויתי לשלוח לה עותק של הספר, אלא שהדבר לא הסתייע. איחרתי את המועד.

ב'סיפור פשוט' – ודיברנו לא מעט, איטה ואני, על עגנון בהקשר הגרמני – מופיע קטע לקראת ההתרה של הרומן, ובו אני מבקשת לסיים. בשל אורכו לא אצטט אותו במלואו. במקום זאת אספר כי במהלך הטיפול שהירשל, גיבור הרומן, עובר במוסד לפגועי נפש שהקים הדוקטור לנגזם בעיר הבירה של גליציה, למברג, הרופא מספר לו על רב שלימד אותו ואת בני גילו בעיירה היהודית הענייה שבה גדל. אותו רב התאוה לרכוש ספר מסוים, אלא שלא עלה בידו לעשות כן. עני היה.

הדוקטור לנגזם, שהכיר בשפע שהרעיף עליו אותו רב, ביקש אחרי שהתבסס מקצועית וכלכלית להעניק לו במתנה את הספר המיוחל, אלא שהרב נפטר מן העולם לפני שהדוקטור לנגזם הספיק לגמול לו על כל הטוב שקיבל ממנו. הדוקטור לנגזם חותם סיפור זה מחייו באומרו להירשל: 'לאו כל אדם זוכה לשלם טובה למיטיביו. דיים שאין משלמים להם רעה. שמא נתייאש, לא כי אלא אדם מיטיב עם חברו ואינו מקבל תשלומין, לימים זה מיטיב עם אחר ואחר עם אחר, מתוך כך מידה טובה משתלמת והעולם מתקיים ועומד'.³⁰

מי ייתן ואזכה גם אני, ונזכה כולנו, שהיינו במגע עם האישה הנדיבה והחוקרת החלוצה, להיטיב עם אחרים, להעביר הלאה את הטוב שקיבלנו מאיטה שדלצקי זכרה לברכה, ובכך לקיים את העולם.

²⁹ ראו: Uri Z. Greenberg, *Mephisto*, Ashraf Noor (hrsg.) aus dem Jiddischen übersetzt, mit Anmerkungen versehen und mit einem Einleitungssessay von Karin Neuburger, *Makom*, 4, München 2007

³⁰ שמואל י' עגנון, 'סיפור פשוט', כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון: על כפות המנעול, ג, ירושלים ותל אביב תש"י, עמ' רכו-רכז, רלג.